

Ferhârî'nin (ö.1239/1823) *Îmân-ı Kâmil* İsimli Manzum Akâid Risalesindeki İtikâdî Perspektif

The Theological Perspective in *Farhârî's* (d. 1239/1823) Poetic Creedal Treatise
Îmân-i Kâmil

Mustafa AYKAÇ

Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kastamonu/Türkiye
Associate Professor, Kastamonu University, Faculty of Theology, Kastamonu/Türkiye
maykac19@gmail.com | orcid.org/0000-0003-3126-1070 | ror.org/015scty35

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Recieved
08 Eylül 2025	08 September 2025
Kabul Tarihi	Date Accepted
01 Kasım 2025	01 November 2025
Yayın Tarihi	Date Published
31 Aralık 2025	31 December 2025

İntihal Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Mustafa Aykaç).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mustafa Aykaç).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“ Aykaç, Mustafa. “Ferhârî'nin (ö.1239/1823) *Îmân-ı Kâmil* isimli Manzum Akâid Risalesindeki İtikâdî Perspektif”. *Kader* 23/2 (Aralık 2025), 595-616.
<https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1779747> ”

Öz

Ferhârî bugünkü Pakistan'ın Pencap bölgesindeki Mültan iline bağlı Ferhâr köyünde yaşayan ve 1239/1823 yılında vefat eden sûfî karakterli bir din âlimidir. Yaşadığı bölge tasavvufî açıdan oldukça zengin bir muhittir. Vahdet-i vücûdçu bir tasavvufî kişiliğe sahip olan Ferhârî'nin itikat alanına dair dört eser yazdığı bilinmektedir. Bu dört eserden *İmân-ı Kâmil* adlı manzum akâid risalesi kısa ama itikâdî konuların hemen hemen hepsine özetle değinen bir risaledir. Bu risale ülkemizde pek bilinmemektedir. Urduca kelimelerin de kullanıldığı bir Farsçayla yazılan bu manzum eser, iki yüz doksan yedi beyitten oluşmaktadır. Risalenin telif sebebi Hz. Peygamber'in soyundan gelen ve Ferhârî'nin çok sevdiği bir kişinin özel isteğidir. Çalışmamızda, müellifin söz konusu risalesinde ele aldığı konular; bilgi ve varlıkla ilgili meseleler, ilâhiyyâtla ilgili konular ve sem'iyâtla ilgili hususlar olmak üzere üç başlık altında incelenmiştir. Ferhârî'nin görüşleri değerlendirilirken ondan önce yaşayan diğer manzum akâid risale müellifleri olan Üşî (ö. 575/1179), Hızır Bey (ö. 863/1459), Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1194/1780) ve Tokatlı İshak Zencânî (ö. 1090/1656)'nin risalelerinden de faydalanılmıştır. Ferhârî'nin risalesinde ele aldığı konulardaki kanaatleri incelendiğinde onun Ehl-i sünnet mezhebi taraftarı olduğu anlaşılmaktadır. Onun Ehl-i sünnet mezhebini öven kendi ifadeleri de aynı hususu desteklemektedir. İmanın tanımı, imanda istisna, nübüvvette cinsiyet gibi meselelerdeki görüşleri onun Ehl-i sünnet içinden de Hanefî/Mâtürîdî ekolünü benimsediğini göstermektedir. Bununla beraber müellif te'vil, haberi sıfatlar, Allah'ın sıfatlarının zatının aynı mı gayrı mı olduğu, husun-kubuh gibi kelâmın tartışmalı olan meselelerine hiç değinmemektedir. Aynı şekilde felsefî kelâm dönemi telif metodundan farklı olarak risalesinde bilgi ve varlık bahislerine hiç girmemektedir. Bu hususlar Ferhârî'nin kelâm metodundan uzak kalmaya çalıştığını göstermektedir. Buna göre (bu eser bağlamında) Ferhârî'nin bir Ebû Hanîfe takipçisi olarak fıkıhçı Hanefîlerden olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ferhârî'nin manzum akâid metnine tasavvufî bakış açısını da yansıttığı görülmektedir. Allah ve sıfatları konusunu ele alırken ilmin Allah'la ilgili konularda yetersiz olduğunu, bu amaca ulaşmak için manevî bir rehberine uymanın gerekli olduğunu söylemektedir. Aynı şekilde kader meselesini ele alırken kulların fiillerinin oluşumuna değinmekte ve tasavvufî bakış açısını izhar etmektedir. Ferhârî kulların fiillerinin vahdet-i vücûdçu anlayışa uygun olarak kulların Allah'ın ilmindeki a'yân-ı sâbitelerine göre gerçekleştiğini söylemektedir. Yine Ehl-i beyt sevgisini genişleterek seyyid ve şeriflerin diğer insanlardan üstün olduğunu belirtmektedir. Bu hususları onun akâid risalesindeki tasavvufî tezahürler olarak kabul etmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Hanefîlik, Ferhârî, Manzum akâid risalesi, Hint Alt Kitası.

Abstract

Farhârî was a religious scholar of a Sufi character who lived in the village of Farhâr, located in the Multan province of the Punjab region in present-day Pakistan, and passed away in 1239/1823. The region where he lived was a considerably rich environment from a mystical (Sufi) standpoint. Farhârî, who possessed a Sufi personality adhering to the doctrine of *Wahdat al-wujûd* (Unity of Being), is known to have authored four works on the subject of creed. Among these four works, his poetic creedal treatise titled *İmân-ı Kâmil* is a brief treatise that summarily touches upon almost all matters of faith. This treatise is not widely known in our country. Written in Persian with the use of some Urdu words, this poetic work consists of two hundred and ninety-seven couplets. The reason for the treatise's composition was a special request from a person descended from the Prophet Muhammad, whom Farhârî held in high regard. In our study, the topics addressed by the author in this treatise are examined under three headings: epistemological and ontological issues, theological issues, and matters related to prophethood. In evaluating Farhârî's views, the treatises of other authors of poetic creeds who lived before him, such as Üşî (d. 575/1179), Hızır Bey (d. 863/1459), İshak Zancânî (d. 1090/1656), and İbrahim Hakkı Erzurumî (d. 1194/1780), have also been utilized. Upon examining his convictions on the subjects he discusses in his treatise, it is understood that he was a follower of the Ahl al-Sunnah. His own statements praising the Ahl al-Sunnah support this same point. His views on issues such as the definition of faith, the exception in faith (*istithnâ*), and gender in prophethood show that within the Ahl al-Sunnah, he adopted the Hanafi/Mâtürîdî school of thought. Nevertheless, the author does not address controversial kalâmîc issues such as allegorical interpretation (*ta'wîl*), the anthropomorphic attributes of God (*al-şifât al-khabariyya*), whether God's attributes are identical to or other than His essence, or the nature of good and evil (*husn and qubh*). Similarly, differing from the composition method of the philosophical kalâm period, he does not delve into discussions of epistemology and ontology in his treatise. These points indicate that *Farhârî* sought to distance himself from the methodology of kalâm. Accordingly, (in the context of this work) it would not be incorrect to say that *Farhârî*, as a follower of Abû Hanîfa, was among the jurist Hanafis. It is also observed that Farhârî projected his Sufi perspective onto his poetic creedal text. When discussing God and His attributes, he states that knowledge is insufficient in matters concerning God and that it is necessary to follow a spiritual guide to reach this goal. Likewise, when addressing the issue of predestination (*qadar*), he touches upon the creation of human acts and reveals his Sufi viewpoint.

Farhârî asserts that the actions of servants (humans) occur in accordance with their fixed archetypes (*a' yân al-thābita*) within God's knowledge, consistent with the understanding of *Wahdat al-wujūd*. Furthermore, by extending his love for the Ahl al-Bayt, he states that the sayyids and sharifs (descendants of the Prophet) are superior to other people. It is possible to regard these aspects as the Sufi manifestations in his creedal treatise.

Keywords: Kalām, Hanafism, Farhârî, Poetic creedal treatise, The Indian Subcontinent.

Giriş

İslam düşünce tarihinde akâid metinleri, dinin temel inanç esaslarını hem sistematik hem de özet haliyle ortaya koyan eserlerdir. Genellikle halkın kolayca anlayabileceği bir dil ve üslupla yazılan akâid metinleri, itikadın formüle edildiği, inanç haritasını çizen yazılı hafızalardır. Aynı konuların ele alındığı kelâm kitapları ise itikâdî konuların naslardan çıkarılan delillerin yanı sıra aklî delillerle, farklı mezheplerin görüşleriyle ayrıntılı olarak ele alındığı, zaman zaman felsefî değerlendirmelerin de dâhil edildiği anlaşılması nispeten daha zor eserlerdir.

İslam'ın ilk dönemlerinde inanç esasları daha çok doğrudan Kur'an ve Sünnet'in ifadeleriyle öğrenilirken, zamanla farklı felsefî akımların ve itikâdî fırkaların ortaya çıkmasıyla birlikte, inanç esaslarını sistemli bir şekilde ortaya koyma ve savunma ihtiyacı hissedilmiştir. İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) atfedilen *el-Fıkhü'l-ekber* gibi ilk dönem mensur akâid metinleri bu ihtiyacın ilk ürünlerindendir. Batıl inançların yayılma ihtimali karşısında, bu tür akâid risaleleri birer kılavuz işlevi görmüştür. Bununla beraber bu eserler itikadın İslâm içi tartışmalı konularının da içeriğe dâhil edildiği, bu sebeple de diğer mezheplere karşı bir duruş gösteren, aynı zamanda mezheplerin tarihsel süreçleri hakkında önemli ipuçları barındıran kimlik metinleridir. Hicretin II. yüzyılından itibaren yazılmaya başlanan akâid risaleleri halk nezdinde rağbet görmüş, itikâdî eğitimin her alanında yer bulmuştur. Zamanla otoriter dinî metinler haline gelen akâid risaleleri üzerine konuları açıklamak için şerh, hâşiye ve ta'likler yazılmış böylece yeni dinî literatürler ortaya çıkmıştır.¹

Sonraki süreçte İslam'ın inanç konularını nesir yerine şiir formunda öğreten didaktik manzum akâid metinleri de yazılmaya başlanmıştır. Toplumun her kesimine hitap etme gayesi, âlimleri hem çocuklar hem de yetişkinler için farklı seviyelerde manzum akâid metinleri kaleme almaya sevk etmiştir. Arapça, Türkçe ve Farsça örnekleri bilinen bu manzum akâid risalelerinin yazılmasında temel amaç, iman konularını ezberi kolaylaştıracak ölçü ve kafiyeyle kısa beyit/mısralar hâline getirerek hafızalarda kalıcılığı sağlamaktır.² Bu geleneğin en erken ve en meşhur örneklerinden biri, Haneî-Mâtürîdî geleneğinin temel metinlerinden sayılan Sirâceddin Ali b. Osman el-Ûşî'nin (ö. 575/1179) *Kaşîdetü'l-emâlî* (diğer adıyla *Bed'ü'l-emâlî*) adlı eseridir. Bu kaside, Ehl-i sünnet akâidini Mu'tezile gibi fırkaların görüşlerine karşı savunmak amacıyla yazılmış ve yüzyıllar boyunca medreselerde ezberletilerek okutulmuştur. Eğitimde ezber metodunun sıkça kullanıldığı Osmanlı döneminde ise bu gelenek zirveye ulaşmıştır. Hızır Bey (ö. 863/1459)'in *el-Kaşîdetü'n-nûniyye*'si bu dönemin en önemli manzum akâid risalesi olmuş, üzerine

¹ Akâid metinleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk: Murat Akın, "Mâtürîdî Ekolünde Akâid Metni Yazma Geleneği ve Önemli Bazı Akâid Metinleri", *Hikmet Yurdu* 11/22 (Şubat 2018), 128-132; Hilmi Karaağaç, "Osmanlı'dan Bugüne Manzûm Akâid Risaleleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/28 (2016), 99-118.

² Ahmet Saim Kılavuz, "Akaid", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/216.

yazılan şerhlerle Hanefî-Mâtürîdî karakterli önemli bir literatür oluşmuştur.³ Bu eserler, sadece birer inanç metni olmanın ötesinde, aynı zamanda dönemin edebi zevkini ve eğitim anlayışını da yansıtan belgelerin nadide örnekleri olarak da kabul edilmiştir.

Halk tabanında itikâdî bilinci güçlendirmek, eğitim, davet ve irşat amacıyla yazılan manzum akâid risalelerinde uzun konuları işlemeye uygun olan mesnevî ve kaside nazım şekilleri kullanılmıştır. Kullanılan metin dili ise hitap ettiği kitleye göre değişiklik arz edebilmektedir. İtikâdî konuları beş-on sayfaya sıkıştırmaya çalışan bu eserlerin menfi yönlerinin ise ahenk kaygısının bazen önemli ayrıntıları törpüleyebilmesi, şerhsiz okunduğunda yeterli alt yapısı olmayanların zihninde soru işaretleri bırakması olduğu söylenebilir.

Manzum akâid metinlerinin bir örneği de Hint alt kıtasında Abdülazîz Ferhârî (ö. 1239/1823) tarafından yazılan *Îmân-ı Kâmil* isimli risaledir. Ülkemizde pek bilinmediğini düşündüğümüz Ferhârî'nin bu kısa risalesi ilgili dönemdeki Hint alt kıtası Müslümanlarının itikâdî perspektifini yansıtmaları bakımından önemli bir eserdir. Bu sebeple çalışmamızda itikâdî konuların bu risalede ele alınış tarzından hareketle müellifin ve yaşadığı bölgenin inanç telakkisi hakkında değerlendirmeler yapılacaktır.

1. Ferhârî ve Akâid Risalesi

Tam adı Abdülazîz b. Ahmed b. el-Hâmid el-Kureşî el-Ferhârî el-Mültânî olan Ferhârî'nin hayatı hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Müellif ülkemizde Ferhârî isimlendirmesi ile bilinmekte olup, yurt dışında Ferhârevî, Feryaharî, Pirhârvî, Berhârevî şeklinde farklı isimlerle tanınmaktadır.⁴ Ferhârî'nin köyü olan Ferhâr onun yaşadığı dönemde Mültan şehrine bağlıydı. Mültan bugünkü Pencap eyaletinin medrese ve türbeleri ile meşhûr bir şehridir.⁵

Ferhârî, ilk eğitimini babasından alarak Kur'ân'ı ezberlemiş, babasının ölümünden sonra da Hâfız Muhammed Cemâl el-Mültânî'ye öğrenci olarak, uzunca bir süre onun yanında kalmıştır. İlmî vukûfiyeti sebebiyle halk katında saygıdeğer bir ilim adamı haline gelen Ferhârî, sûfî bir kişiliğe sahip olup, Çistiyye⁶ tarikatına mensup, vahdet-i vücûd anlayışını benimseyen bir din âlimidir. Döneminin saygı gören âlimlerinden olsa da farklı âlimlerle sürtüşmeler de yaşamış, bu âlimlerle arasında düzenlenen münazaralardan başarıyla çıkmıştır.⁷

Ferhârî'nin adını duyuran eseri *Şerhu'l-'akâ'id* literatürüne dair yazdığı *en-Nibrâs*'tır. *Merâmu'l-kelâm fî 'ilmi'l-kelâm, en-Nâhiye 'an ta'ni emîri'l-mü'minîn Mu'âviye, Îmân-ı Kâmil* onun kelâm ilmine

³ Karaağaç, "Osmanlı'dan Bugüne Manzûm Akâid Risaleleri", 103.

⁴ Mustafa Lemsi - Mustafa Aykaç, "Şerhu'l-Akâ'id Şârihi Ferhârî'ye Göre Kelâm Sıfatı", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 25/1 (2025), 235-238.

⁵ Vikipedi: Özgür Ansiklopedi, "Multan" (Erişim 19 Ağustos 2025).

⁶ Muînüddin Hasan el-Çişti'ye (ö. 633/1236) nispet edilen Hindistan'ın ilk ve en büyük tarikatıdır. Tarikatının fikrî yapısının esası vahdet-i vücûd kavramıdır. Hint müslümanlarının mânevî hayatında büyük rolü olan tarikat, XII. yüzyılın sonunda Ecmîr'de tekkesini kuran Muînüddin Hasan el-Çişti tarafından sistemleştirilmiş, daha sonra bütün Hint yarımadasına yayılmıştır. Çiştiler, kişinin Allah'tan uzaklaşmasına yol açabileceği kaygısıyla özel mülkiyeti hor görür ve insana cazip gelen maddî şeylere rağbet etmezler. Şiddetten uzak durmaya ve dostluğa büyük önem verir, öç almayı hayvanlar dünyasının kanunu olarak görür, çekişme ve tefrikadan uzak sağlıklı bir toplum düzeni için çalışırlar. Prensipte olarak tarikat mensuplarının devletle temasına hiçbir şekilde izin verilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Khaliq Ahmad Nizami, "Çiştiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8/343-346.

⁷ Muhammed Şefkatullah, *es-Selsebil fî tefsîri't-tenzil* (Lahore: University Of The Punjab, Doktora Tezi, 1970), 34-36, 82.

dair yazdığı diğer eserleridir. Tefsir alanında yazdığı *es-Şamşâm*, *es-Selsebîl fî tefsîri't-tenzîl*; hadis alanında yazdığı *Kevseru'n-nebî fî uşûli'l-ḥadîs*; belâğat alanında yazdığı *Ni'me'l-vecîz fî i'câzi'l-Kur'ân-i'l-'azîz* onun İslâmî ilimlere dair yazdığı eserleridir.⁸ Müellifin tıp ve astronomi gibi pozitif ilimlere dair eserleri de vardır. Döneminin etkili âlimlerinden olan Ferhârî, vefatından sonra da değerinden bir şey kaybetmemiştir. Onu ve görüşlerini günümüzde de tanıtmaya ve yaymaya çalışan bir ilmî oluşumun mevcudiyeti halk katında hâlâ etkili bir kişiliğinin olduğunu göstermektedir. Bu ilmî oluşum hem müellife ait eserlerin hem de onun hakkında yapılan çalışmaların toplanması, tasnif edilerek araştırmacılara ulaştırılması için faaliyet göstermektedir. (Bu oluşumun amblemi için bk. EK: 1)

Ferhârî'nin manzum akâid risalesi olan *Îmân-ı Kâmil* Urduca kelimeleri de içeren bir Farsça ile yazılmış olup, 297 beyitten oluşmaktadır.⁹ Risale Hz. Peygamber'in soyundan gelen ve müellifin kendisini çok sevdiğini söylediği bir kişinin talebi üzerine; müellifin diktesi, bu kişinin yazması şeklinde günlük yaklaşık yüz on beyit yazılmak suretiyle üç gün içinde tamamlanmıştır.¹⁰ Risale yirmi beş sayfa olup araştırmalarımızda Mektebetü'l-Fârûkiyye yayınevi tarafından Mûltân'da tarihsiz olarak basıldığı bilgisine¹¹ ulaştık da bu nüshaya ulaşamadık. Eser müellifin kelâma dair diğer eseri olan *Merâmu'l-kelâm fî 'akâidi'l-İslâm* isimli eserinin sonuna eklenmiş olarak da iki kez basılmıştır. Bunların ilki, çevrimiçi ortamda künye bilgileri bulunmayan ve bazı sayfalarında silik yerler bulunan bir nüshasıdır ki bu nüshaya internet ortamında ulaşmak mümkündür.¹² İkincisi ise eserin Mektebetü İmdâdiyye tarafından Mûltân'da yapılan baskısıdır. Biz çalışmamızda bu eseri temel aldık. Eser besmele, hamdele ve salvele ile başlamakta, devamında kelâmın ana konularının çoğuna temas etmektedir. Eserde değinilen konular ise kısaca şöyle özetlenebilir:

- Besmele, hamdele, salvele ve kitabın telif edilme sebebi konulu başlangıç
- Allah'ın varlığı ve sıfatları
- Kelam-ı nefsi ve kelam-ı lafzî
- Ru'yetullah
- Allah'ın mahiyetinin bilinemeyeceği
- Peygamberlerin ismet sıfatı
- İsrâ ve miraç
- Hz. Peygamber'in atalarının imanı
- Nübüvvet cinsiyet
- Melekler ve özellikleri
- Olağanüstü haller
- Sahabe hakkındaki değerlendirmeler

⁸ Lemsi - Aykaç, “Şerhu'l-Akâ'id Şârihi Ferhârî'ye Göre Kelâm Sıfatı”, 238.

⁹ Farsçadan tercümedeki yardımlarından dolayı Roohulemin Hakimi'ye teşekkür ederim.

¹⁰ Abdülazîz b. Ahmed el-Ferhârî, *Îmân-ı Kâmil* (Mûltân: Mektebetü İmdâdiyye, ts.), 1-2.

¹¹ Şefkatullah, *es-Selsebîl fî tefsîri't-tenzîl*, 90.

¹² Bu nüshaya ulaşmak için bk. İnternet Archieve, “Files for Maram_ul_kalam” (Erişim 01 Kasım 2025)

- Ehl-i beyt sevgisi
- İmanla ilgili konular
- Küfür gerektiren haller
- Cehennemin ebediliği
- Cinlerin hakikati
- Peygamberlerin evliyalarından üstünlüğü
- Tövbe
- Ecelin tek olması
- Yezid'in lanetlenmesi
- Mest üzerine mesh
- Günahkâr veya müttakî arkasında namaz
- İnsan fiilleri ve cebir
- Astroloji ve ilaçların etkisi

2. Risalenin Tahlili

2.1. Bilgi ve Varlıkla İlgili Konular

Ferhârî'nin yaşadığı dönem kelâm ilmi açısından felsefî kelimelerin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde itikat alanında yazılan eserler genellikle bilgi ve varlık, ilâhiyyât ve Sem'iyât şeklinde üç temel bölüm içermektedir. Manzum akâid risalesine besmele, hamdele, salvele ile başlayan müellif devamında risalesini telif etme sebebi ile telif şekli hakkında bilgiler vermektedir. Risalede bilgi ve varlık konularıyla ilgili herhangi bir açıklamaya girilmeden konuya doğrudan Allah'ın varlığı ve sıfatları bahsiyle başlanmaktadır. Bu konuda felsefî kelimelerin içinde müelliften önce Hanefî gelenek içinde yazılan manzum veya manzum olmayan akâid risalelerine bakıldığında farklı uygulamalar görülmektedir. Mensur akâid metni müelliflerinden Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142) akâid metninde bilgi kaynakları, varlığın gerçekliğinin olup olmadığı, cevher, araz gibi konuları ele almaktadır.¹³ Hasan Kâfî Akhisârî (ö. 1024/1615) ise bilgi bahsine hiç girmemekte ama cevher, araz, vücûb, mümteni', mümkün gibi kavramlara değinmektedir.¹⁴ Manzum akâid müellifleri Üşî, Hızır Bey, Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1194/1780) ve Tokatlı İshak Zencânî (ö. 1090/1656) ise risalelerinin başında bilgi veya varlık konularına girmeksizin Allah'ın varlığı konusunda Allah'ın cevher, araz, cisim olmadığını, hareket, intikal gibi arazlardan uzak olduğunu söylemekte, bu suretle konuya kısmen temas etmektedirler.¹⁵ Ferhârî

¹³ Ebü'l-Hafs Necmeddin Ömer en-Nesefî, "Metnü'l-'akâid", *Akâid Risaleleri*, çev. Ali Nar (İstanbul: Beyan Yayınları, 1998), 133-134.

¹⁴ Samer Alamaireh, *Hasan Kâfî Akhisârî el-Bosnevî'nin "Ravzâtü'l- Cennât fî Usûli'l- İtikâdât" Adlı Eseri (Tahkik ve Tahlil)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 81.

¹⁵ Sirâceddin Ali b. Osman el-Üşî, "Kaşidetü'l-emâlî", *Akâid Risaleleri*, çev. Ali Nar (İstanbul: Beyan Yayınları, 1998), 143; Hızır Bey, "el-Kaşidetü'n-nûniyye", *Akâid Risaleleri*, çev. Ali Nar (İstanbul: Beyan Yayınları, 1998), 171; İbrahim Hakkı Erzurûmî, "Akaid-i Din-i İslâm", *Akâid Risaleleri*, çev. Ali Nar (İstanbul: Beyan Yayınları, 1998), 242; Bayram Özfırat, "Tokatlı İshâk Efendi ve Nażmu'l-Le'âlî Adlı Mesnevisi", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 15 (2015), 351.

ise bilgi ve varlık bahislerine hiç değinmemekle birlikte Allah'ın varlığı ve sıfatları konusu gibi varlık bahsiyle alakalı mevzularda dahi bu konulara hiç girmemekte, mezkûr kavramları eserinde hiç zikretmemektedir. Onun eserindeki bu tavır ilk Hanefî akîde metinleri olan Ebû Hanîfe ve Tahâvî'nin risalelerini hatırlatmaktadır.

2.2. İlâhiyyâtla İlgili Konular

Ferhârî'nin manzum eserinde ele alınan ilk itikâdî konu Allah'ın varlığı konusudur.

*“Bütün akıl ve izan sahiplerine aşikârdır ki,
Bu görünen sanat, bir Sanatkârın varlığını fısıldar.*

*Hiç nakkaşı olmadan doğmuş bir nakış görülmüş müdür?
Ya ressamsız bir resme kim şahit olmuştur?*

*Öyleyse nasıl denir ki bu mülk, bu felek,
Bir Sanatkâr olmadan, bir Yaratıcı olmadan var olmuştur?”¹⁶*

beyitleriyle eserine başlayan Ferhârî'nin Allah'ın varlığını ispat konusunda gaye ve nizam delilini kullandığı görülmektedir. Allah'ı tenzih eden cümlelerinin peşinden de Allah'ın sıfatları konusuna girmektedir. Bu şiir, gaye ve nizam deliliyle beraber Allah'ın varlığına işaret eden, klasik kelâm geleneğinde özellikle hudûs (sonradan olma) ve inâyet (düzen ve amaç) delillerinin izlerini taşımaktadır.

Ferhârî'nin Allah'ın sıfatlarını hayat, ilim, irade, kudret, semi, basar, kelim ve fiil şeklinde sayarken tekvin sıfatını zikretmemesi dikkat çekmektedir. O tekvin yerine “fiil” sıfatını kullanmaktadır. Bu sıfat tasnifi Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-ekber*'deki tasnifiyle aynıdır. Ebû Hanîfe'nin *Vaşiyye*'sinde kulların fiillerinden bahsederken faziletli amellerin Allah'ın tahlîki ile yani tekvîni ile yaratıldığına dair ifadelerinden¹⁷ hareketle Mâtürîdîlerdeki tekvin sıfatının Allah'ın zâtı ile kâim ezeli bir sıfat olduğuna dair düşüncenin ilk izlerinin Ebû Hanîfe'de bulunduğu söylene¹⁸ de o, tekvini diğer sıfatlarla beraber ismini vererek müstakil bir sıfat olarak zikretmemektedir. Tarihi süreçte tekvin sıfatı meselesi Mâtürîdî kelâm geleneği kimliğini yansıtan en önemli konulardan biri olmuş, Eş'arîlerle yaşanan sıfat tartışmalarının odağını oluşturmuştur. 19. yüzyılda yaşamış bir âlim olarak Ferhârî'nin, Mâtürîdî gelenekte kendisinden önce oluşan kelâmî külliyyatta tekvin sıfatına özellikle vurgu yapılmasına rağmen¹⁹ tekvini net şekilde Allah'ın sıfatları arasında zikretmemesi onun Mâtürîdî kimliğinin zayıflığını göstermesi

¹⁶ Ferhârî, *İmân-ı Kâmil*, 4.

¹⁷ Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanîfe, “Vaşiyyetü Ebî Hanîfe”, *Ebû Hanîfe'nin Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2016), 88. (Bu eserden yapılan tüm referanslarda sayfa numaralı eserin Arapça kısmındandır.)

¹⁸ Ebû'l-Muîn en-Nesefî tekvin sıfatını ilk kabul edenlerin Ebû Hanîfe ve Tahâvî olduğunu söylemektedir: Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebşîratu'l-edille fî uşûli'd-dîn*, thk. Muhammed el-Enver Hâmid İsâ (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, el-Cezîretü li'n-Neşr ve't-Tevz'i', 2011), 71.

¹⁹ Nesefî, *Tebşîratu'l-edille*, 1/69-74; Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî, *Kitâbü'l-Bidâye mine'l-kifâye fî'l-hidâye fî uşûli'd-dîn*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiyye: Dârü'l-Marife, 1969), 67-73; Nesefî, “Metnü'l-'akâid”, 134; Hızır Bey, “el-Şaşîdetü'n-nûniyye”, 172; Ramazan b. Muhammed, *Şerhu Ramazan Efendi 'alâ Şerhi'l-'akâid*. (İstanbul: Şirket-i Sâhîde-i Osmâniyye, 1320), 152; Mustafa Aykaç, “Osmanlı Kelâmında Mâtürîdîlik Vurgusu: Şerhu'l-'Akâid Haşiyelerindeki Tekvin Tartışmaları Bağlamında Bir İnceleme”, *Kader* 18/1 (Haziran 2020), 1-30.

bakımından önemlidir. Diğer taraftan sıfatların zâtın aynı mı gayrı mı olduğu konusuna da hiç değinmemektedir.

Haberî sıfatlar konusunda ise sadece istivâ sıfatına değinmektedir. Ancak konuyu kısa tutmakta, Allah'ın arşın ve yeryüzünün ne üstünde ne de altında olduğunu, yön ve mekândan münezzehe olduğunu söylemekle yetinmektedir.²⁰ Diğer haberî sıfatlara dair anlayışını ortaya koymamakta, Ehl-i sünnet veya Mu'tezile kelmacılarının tersine te'vil meselesine hiç girmemektedir. Bu durum da onun Mâtürîdî kelmacılarına nispetle Ebû Hanîfe'nin ve Selef'in te'vile karşı olan haberî sıfat telakkisine daha yakın durduğunu göstermektedir.

Ferhârî'ye göre Allah'ın isimleri tevkîfidir, vahye dayanır. İsm-i a'zam yani Allah'ın en yüce isminin hangisi olduğu ise müphemdir. Bazılarının "Hayy" ve "Kayyûm" isimlerini Allah'ın en yüce isimleri olduğunu söylediklerini ifade eden müellif, kalp huzuruyla edilen bir duada Allah'ın her isminin ism-i a'zam olacağını belirtmektedir.²¹ Kur'an'ın yaratılmışlığı meselesine de kısaca değinen müellif Hanefî geleneğe uygun olarak nefî kelâm ve lafzî kelâm ayrımını kabul etmektedir. Ru'yetullah'ın kitap, sünnet ve icma ile sabit olduğunu söyleyen müellif, ahiretteki ru'yet için farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Diğer Hanefî akâid metinlerinde Mü'minlerin Allah'ı görebileceği ifade edilirken²² Ferhârî, Mü'min olsun kâfir olsun herkesin Allah'ı görebileceğini söylemektedir. Ona göre Müminler Allah'ı cemal sıfatlarıyla görürken, kâfirler O'nu azamet ve kahır sıfatlarıyla göreceklerdir. Allah'ın mahiyetinin bilinemeyeceğini, ilmin O'nu bilmekte âciz kaldığını da sözlerine ekleyen Ferhârî, menzile ermek için manevî bir rehber uymak gerektiğini belirtmektedir.²³

2.3. Sem'ıyyâtla İlgili Konular

Ferhârî'ye göre Allah keremi sebebiyle insanlara peygamber göndermiştir. Peygamberlerden hem peygamberlikten önce hem de sonra küfür sadır olmaz. Allah'ın lütfuyla hepsi sehven veya kasten büyük günah işlemekten uzaktır. Peygamberlikten önce ve sonra ondan küçük günahın sudûru ise mümkündür. Son peygamber olan Hz. Ahmed Muhammed'in dini tüm şariatları nesh etmiştir. Mesih gökten indiği zaman da onun şariatına tabi olacak ve onun getirdiği hükümlerle amel edecektir. Hz. Muhammed'in miracı, Mescid-i Haram'dan başlar. Mescid-i Aksa'ya kadar olan kısmı Kur'an'da sabittir. Oradan sonra semaya ve arşa yükselmesine dair haber ise hadisler yoluyla bize gelmiştir. Miracın Kur'an'la sabit olan kısmını inkâr eden kâfir, hadisle sabit olan kısmını inkâr eden ise kâfir değil, fâcir olur.²⁴

Müellif kulların efdaliyeti meselesini de ele almakta, bu konudaki kanaatini şu satırlarla ifade etmektedir:

*"Peygamberler, meleklerin seçkinlerinden dahi üstündür;
Onların rütbesi gökleri bile aşmıştır.*

²⁰ Ferhârî, İmân-ı Kâmil, 5.

²¹ Ferhârî, İmân-ı Kâmil, 6.

²² Üşî, "Kaşîdetü'l-emâli", 144; Hızır Bey, "el-Kaşîdetü'n-nûniyye", 173; İbrahim Hakkı Erzurûmî, "Akaid-i Din-i İslâm", 245.

²³ Ferhârî, İmân-ı Kâmil, 7.

²⁴ Ferhârî, İmân-ı Kâmil, 8.

*Ey takva sahibil Meleklerin seçkin olanları ve nebiler;
Sıradan insanlardan daha hayırlıdır.*

*İnsanlardan olan âbidler ve zâhidler ise
Bil ki onların tamamı, sıradan meleklerden daha hayırlıdır.”²⁵*

Ferhârî nübüvvet konusu ile ilgili olarak Ehl-i sünnet'in iki ekolü arasındaki tartışmalı konulardan nübüvvette cinsiyet meselesine de değinmektedir. O, Hanefî/Mâtürîdîler gibi²⁶ nübüvvetin erkeklere has olduğunu kabul etmektedir. Ona göre hiçbir peygamber kadınlardan veya kölelerden seçilmemiştir. Kadınlar dünyaya ancak keşif ehli velîler olarak gelebilirler. Kur'an'da zikredilen bazı kadınların peygamber olabileceğine dair Eş'arîlerin kanaatini ele alan Ferhârî, Firavun'un karısı Âsiye'nin, Hz. Musa'nın annesinin ve Hz. Meryem'in peygamber değil, Allah'ın kadın velî kulları olduğunu söylemektedir.²⁷

Ferhârî'nin Hanefîler arasında önemli bir tartışma konusu olan Hz. Peygamber'in anne ve babasının imanı ve ahiretteki durumu meselesine de değindiği görülmektedir. Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-ekber*'inin bir rivayeti hariç mensûr veya manzûm akâid metinlerinde bu konuya hiç değinilmemiştir. Meselenin Ebû Hanîfe'ye nispet edilen en önemli eser olan *el-Fıkhü'l-ekber*'de zikredilmesi, konunun çoğunlukla bu eser etrafında²⁸ tartışılmasına sebep olmuştur.²⁹ *el-Fıkhü'l-ekber* üzerine yazılan şerhlerde hararetle tartışılan bu mesele üzerine müstakil risaleler de yazılmış ve tarihi süreçte ebeveyn-i resûl literatürü oluşmuştur. Konu ile ilgili olarak âlimlerin hepsi ebeveyn-i resûlün fetret ehli olduklarını kabul etmekle beraber, fetret ehlinin imanla sorumlu olup olmadıkları hususunda ihtilaf ettiler. Mükellef olduklarını savunanların bir kısmı ebeveyn-i resûlün küfür üzere öldüklerini, bir kısmı da küfür üzerine öldükten sonra diriltilip iman ettikten sonra tekrar vefat ettiklerini iddia etmişlerdir. Bu tartışma konusunun Ebû Hanîfe'den sonraki en önemli ismi Ali el-Kârî (ö. 1014/1605)'dir. Ali el-Kârî *el-Fıkhü'l-ekber*'e yazdığı şerhinde Hz. Peygamber'in ebeveyninin küfür üzere öldüğünü savunmuş,³⁰ konuyla ilgili *Edilletü'l-mu'tekâdi Ebî Hanîfe'l-a'zam fi ebeveyi'r-rasûl* isimli müstakil bir eser daha yazarak görüşlerini ayrıntılı olarak ortaya koymuş, Celâleddin es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) aleyhteki iddialarına cevap vermiştir.³¹ Yine ölümüne yakın telif ettiği *Şerhu's-Şifâ* isimli eserinde de aynı kanaatinde ısrar etmiştir.³² Ali el-Kârî'nin konu ile ilgili görüşleri ve telif ettiği eserler diğer Hanefî âlimler tarafından Hz. Peygamber'e ve ailesine saygısızlık olarak addedilmiş, şiddetle eleştirilmiş,

²⁵ Ferhârî, *İmân-ı Kâmil*, 9.

²⁶ Sâbûnî, *Kitâbü'l-Bidâye*, 87; Üşî, “Kaşîdetü'l-emâlî”, 145.

²⁷ Ferhârî, *İmân-ı Kâmil*, 9-10.

²⁸ Ebeveyn-i resul meselesi etrafındaki tartışmalar sırf *el-Fıkhü'l-ekber*'in bir nüshasında geçmesi sebebiyle ortaya çıkmış olmamakla beraber özellikle Osmanlılar döneminde müstakil risalelere konu olmasının sebebinin *el-Fıkhü'l-ekber*'de geçiyor olması ve Hanefî kimlikli ulemanın bu ifadeyi anlamlandırma çabası olduğu söylenebilir.

²⁹ Ayrıntı için bk: Mustafa Akçay, “Hz. Peygamber'in Anne ve Babasının (Ebeveyn-i Resûl) Dinî Konumuna Dair Ebû Hanîfe'ye Atfedilen Görüş Etrafındaki Tartışmalar”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2009), 11-24.

³⁰ Ali el-Kârî, *Şerhu Fıkhü'l-ekber* (İstanbul: Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi Müdürlüğü, Nuruosmaniye, 2185), 77a; Ali el-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhü'l-ekber*, thk. Mervân Muhammed eş-Şa'âr (Şam: Darü'n-Nefâis, 2009), 220-222.

³¹ Ali el-Kârî, *Edilletü mu'tekâdi Ebî Hanîfe el-a'zam fi ebeveyi'r-resûl*, thk. Meşhûr b. Hasan b. Selmân (Medinetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-Gurebâi'l-Eseriyye, 1993), 62.

³² Ali el-Kârî, *Şerhu's-Şifâ bi ta'rîfi huku'î'l-Mu'şafâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 00399), 228b; Ali el-Kârî, *Şerhu's-Şifâ* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1285), 1/344.

vefatından sonra ise bu rahatsızlık onun eserlerinin tahrif edilmesi ile kendini göstermiştir.³³ Dindeki bir aşırılık ve bid'at olarak gördüğü vahdet-i vücûd anlayışını şiddetle reddetmesi sebebiyle Ali el-Kârî'yi en şiddetli eleştirenler arasında vahdet-i vücûdçu Hanefî sûfiler bulunmaktadır.

Bu açıklamalar, Ferhârî'nin bu risalesinde yer alan “Her ne kadar mürtedin biri bunu inkâr etse de, Peygamber'in ataları İslam ehli idiler”³⁴ mealindeki beyti anlamlı kılmaktadır. Zira Ali el-Kârî'nin bu konu hakkındaki görüşlerinden rahatsız olanlardan biri de Ferhârî'dir. Ferhârî konu hakkındaki görüşlerinden dolayı Ali el-Kârî'yi mürted olmakla itham etmektedir. Ona göre Hz. Peygamber'in annesi de babası da Hz. İbrahim'in dini üzerindeydi yani hanifti. Onların küfür üzere ölüp Allah tarafından tekrar diriltilip iman etmelerinden sonra tekrar öldüklerine dair kıssa ise Ferhârî'ye göre zayıf ve sorunludur. Ferhârî'ye göre din âlimlerinin önde gelenlerinden biri olan Suyûtî, bu konuda altı tane risale yazmış, bu risalelerde doğru ve isabetli deliller getirmiş ve (Ali el-Kârî tarafından) ortaya atılan şüphelere doğru cevaplar vermiştir.³⁵

Ferhârî'nin ebeveyn-i resûlün küfür üzere öldüğünü söyleyenleri mürted olarak nitelemesi muhakkik âlimler katında kabul edilebilecek bir şey değildir. Çünkü hakkında hem sübût hem de manaya delalet açısından kesin nas bulunmayan bir konu hakkında beyan edilen herhangi bir görüş küfrü gerektirmez. Ferhârî'nin kendisine imam olarak kabul ettiği Ebû Hanîfe de *el-Fıkhul-ekber*'inde “Bir Müslümanı, helâl saymaması şartıyla, büyük günahlardan birini işlemesi ile kâfir saymayız. Böyle bir kimseden iman (mü'min) ismini kaldırmayız”³⁶ demektedir. Ehl-i sünnet Ehl-i kiblenin tekfir edilemeyeceğini temel bir prensip olarak benimsemiş, tekfir konusunda bazı ilkeler koymuştur.³⁷ Buna göre hem Ehl-i sünnet olduğunu hem de Ebû Hanîfe'yi takip ettiğini söyleyen Ferhârî'nin kelâm metodolojisini de çiğneyerek duygusal davrandığını, Ali el-Kârî ve onun gibi düşünenler hakkında hatalı hüküm verdiğini söylemek mümkündür.

Ferhârî'nin Ebeveyn-i resûl konusundaki tavrının benzerini Ehl-i beyt hakkında da sürdürdüğü görülmektedir. Ferhârî, Hz. Peygamber'in ashabını ve Ehl-i beyt'ini sevmenin imandan olduğunu, onlara düşmanlığın ise küfür olduğunu söylemektedir. Ona göre Hz. Peygamber'in Ehl-i beyt'ini her seven Rafîzi ve Şîî değildir. Bir kişi “Ben Haydar'ın (Hz. Ali'nin) soyundanım” derse de o kişiye kalpten ve candan hürmet etmek gerekir. Bir seyyidin önünde kendini küçük görmeyen bir zümrenin varlığını haber veren Ferhârî, bunların cahillikleri sebebiyle kendilerine “âlim” dediklerini ve kendilerini o seyyiden daha yüce saydıklarını söylemekte, seyyid ve şeriflere saygısızlık yaptıklarını düşünerek o zümreyi üstü kapalı olarak eleştirmektedir.³⁸ Hz. Peygamber'in Ehl-i beyt'ini sevmek Ehl-i sünnet tarafından da tavsiye edilen bir husustur. Ancak Ehl-i sünnet bu konuyu bir iman esası olarak belirlememiştir. Ferhârî ise konuyu imanın kendisi

³³ Eserlerde yapılan tahrifler için bk. Mustafa Aykaç, “Bir Tahrife Dair Tespitler: Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) Şerhu'l-Fıkhil-ekber'indeki Ebeveyn-i Resûl Bahsi Özelinde Bir Çalışma”, *Kader* 23/1 (Haziran 2025), 23-48; Mustafa Aykaç, “Bir Tahrifin Anatomisi: Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) Sifâ Serhi'nde Ebeveyn-i Resûl Hakkındaki Görüşünden Vazgeçti mi?”, *Hitit İlahiyat Dergisi* 24/1 (2025), 381-397.

³⁴ Ferhârî, *İmân-ı Kâmil*, 10.

³⁵ Ferhârî, *İmân-ı Kâmil*, 9.

³⁶ Ebû Hanîfe, “el-Fıkhul-ekber”, 73.

³⁷ Recep Ardoğan, “Ehl-i Sünnet Kelamında (Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye) Tekfirde Sınırlar -İman-Küfr Sınırını Belirlemede Başlıca İlkeler-”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 25 (2015), 315-342.

³⁸ Ferhârî, *İmân-ı Kâmil*, 13.

olarak takdim etmektedir. Müellifin bu kanaatinin ebeveyn-i resûl hakkındaki kanaati gibi aynı gerekçelerle hatalı olduğunu belirtmeliyiz. Diğer taraftan onun bu akâid metnini Farsça olarak yazması ve bu metnin Şîî coğrafyada da okunabilecek olmasının veya risaleyi Hz. Peygamber'in soyundan birinin talebi üzerine yazmasının onun böyle bir dil kullanmasına sebep olabileceği düşünülebilir. Bununla beraber konunun bu jargonla ifade edilmesinin Ehl-i sünnet'in akâid metinlerinde rastlanmayan bir durum olduğunu belirtmeliyiz.

Ferhârî'ye göre insanlığın en hayırlısı Hz. Peygamber'in ümmetidir. Onların arasından da Aşere-i Mübeşşere (Cennet'le müjdelenen on sahabe) daha faziletlidir. Onlardan sonra halifelik yapan dört kâmil sahabe gelir. Bunlar Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali'dir. Hem bu isimleri hem de tüm sahabeyi iyilikten başka bir şeyle anmamak, onlara dil uzatılmamak gerekir. Sahabenin fazileti Hz. Peygamber tarafından bildirilmiş, güvenilir hadis kaynaklarında da bu durum nakledilmiştir. Hz. Peygamber'den sonra saltanat ve makam için yaşanan tartışmalar ve devam eden süreçte yapılan savaşlar bir içtihat meselesidir. Ona göre sahabe müçtehitir ve müçtehid görüşünde isabet etse de etmese de her halükarda sevap kazanır. Dolayısıyla savaş içtihat meselesi olduğundan her iki taraf da sevap kazanmıştır. Yani bu savaşlarda ölen de öldüren de cennettendir. Bu konuda en doğru olan yol, sahabe arasında yaşanan bu olayları hiç konuşmamak, tüm sahabeyi hayırla anmaktır.³⁹ Ferhârî'nin sahabe hakkındaki bu kanaatleri Ehl-i sünnet'in sahabe hakkındaki genel kabulüdür. Ehl-i sünnet âlimleri kendi mezheplerinin karakteristiğini Hz. Peygamber'in ve sahabenin dini anlayış ve yaşama biçimi olarak belirlemektedir. Bu sebeple Ehl-i sünnet, İslam'ın en kabul gören anlayışını temsil eden sahabenin Hz. Muhammed'in öğretilerini doğrudan duyup yaşayan ilk nesil Müslümanlar olması nedeniyle onlara büyük bir önem atfeder.⁴⁰ Diğer taraftan sahabe hakkında konuşmak bu konuda yaşanan tartışmaları yeniden açmak, yeni tartışmalara ve ayrılıklara sebep olacaktır. Bu sebeple Ehl-i sünnet âlimlerinin yazdığı akâide dair eserlerin hepsinde bu konu Ferhârî'nin ele aldığı şekilde sahabe arasında herhangi bir eleştiride bulunulmadan dile getirilmiştir.

Ferhârî'nin bu bağlamda ele aldığı konulardan biri de Yezid'in lanetlenmesi konusudur. Yezid'e lanet edilip edilmemesi hususunda temel kıtas Ebû Şekûr es-Sâlimî (ö. 460/1068'den sonra) tarafından

*“En doğrusu, ‘Eğer Yezid Hz. Hüseyin'in öldürülmesini emretmiş veya bunu câiz görmüş veyahut da Ehl-i beyte lanet etmeyi tasvip ettiyse, Yezid'e lanet edilmesi câizdir. Eğer böyle değilse onu lanetlemek de câiz değildir. Hz. Hüseyin'i öldüren kişiye gelince eğer onu öldürmeyi kendisine helal kabul etmemişse o kişi tekfir edilmez.’ dememizdir.”*⁴¹

ifadesiyle ortaya konulmuştur. Ferhârî Şerhu'l-'Akâid şerhi olan eseri *en-Nibrâs*'ta konuyu özetleyerek Yezid'in lanetlenmesini tasvip eden âlimler arasından Teftâzânî (ö. 792/1390)'nin adını öne çıkarmaktadır. Ona göre Teftâzânî Hz. Hüseyin'in katline rıza göstermesi ve Hz. Peygamber'in Ehl-i beyt'ine ihanet ettiği gerekçesiyle Yezid'e ve avanesine lanet etmektedir. Karşı

³⁹ Ferhârî, *İmân-ı Kâmil*, 11, 12.

⁴⁰ Ebû Şekûr es-Sâlimî, *et-Temhîd fî beyânî't-tevhîd*, thk. Ömür Türkmen (Ankara-Beyrut: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 335-336; Ebu'l-Yûsuf Muhammed el-Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss (Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Turâs, 2003), 250; Mes'ud b. Ömer b. Abdullah Sa'deddin et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid fî 'ilmi'l-kelâm* (Beyrut: Darü'l-Mearifî'n-Nu'maniyye, 1401), 464-465.

⁴¹ Sâlimî, *et-Temhîd fî beyânî't-tevhîd*, 329.; Ayrıntılı bilgi için bk. Yunus Öztürk, “Özgün Bir Sünnî Literatür: Türkçe Maktel-i Hüseyinler”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2021), 149-185.

görüşte olan âlimlerse Yezid'in Hz. Hüseyin'in katline rıza göstererek Ehl-i beyt'e ihanet etmesinin kesinlikle gerçekleşmediğini, katlini emrettiğini veya katlinden razı olduğunu söylemenin câiz olmadığını söylemişlerdir. Başını Gazzâlî (ö. 505/1111)'nin çektiği bu âlimler suçu sübut bulmadığı sürece bir Mü'minin büyük bir günaha veya küfre nispetinin câiz olmadığını söylemişlerdir ki Yezid'in durumu da böyledir.⁴²

Nibrâs'ında Yezid'in lanetlenmesi meselesini bu şekilde özetleyen Ferhârî akâid manzumesinde konuya kısaca değinerek, konu hakkındaki kanaatini izhar etmektedir. Akâid manzumesinde şeriatla kâfire lanet etmenin câiz olduğunu ama durumu bilinmeyen bir kişiye lanet etmenin ise hata olacağını söylemektedir. Ona göre Yezid'in suça iştirak durumu belirsizdir. Bu sebeple ona lanet etmek câiz değil, bilakis haramdır.⁴³ Bu durumda onun bu konuda Gazzâlî'nin ve diğer akâid müelliflerinin⁴⁴ temsil ettiği görüşü beğendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca müellifin konuyla ilgili *en-Nâhiye 'an ta'ni emîrî'l-mü'minîn Mu'âviye* isimli müstakil bir risale yazması ve görüşlerini tafsilatlı şekilde anlatması hem kendisi hem de yaşadığı ortam açısından konunun önem arz ettiğini düşündürmektedir.

İtikâdî İslâm mezheplerinin ilk tartışma konularından biri olan imanın mahiyetinin ne olduğu konusu da nübüvâtâ dair önemli bir konudur. Ferhârî imanın resûlû tasdik etmek olduğunu, bu tasdik in de kalp ve dil ile teslimiyet ve kabul etmek anlamına geldiğini söylemektedir. Bu tanım Ebû Hanîfe'nin imanın kalp ile tasdik, dil ile ikrar olduğuna dair kanaatiyle⁴⁵ örtüşmektedir. Ebû Hanîfe'nin bu tarifini onun Mısır'daki takipçisi Ebû Ca'fer et-Tahavî (ö. 321/933) de akâid metninde aynen kabul etmektedir.⁴⁶ Bu iman tanımındaki ikrarın dünya için gerekli olan zâid bir esas olduğu bizzat Ebû Hanîfe'nin ifadeleriyle⁴⁷ sabitken bu iman tanımında ameller imanın mefhumuna dâhil edilmemiştir. Aynı iman tarifini yapan Ferhârî de amelleri imanın mefhumuna dâhil etmemektedir. Hanefî/Mâtürîdî geleneğinin diğer manzum akâid metinlerinde de aynı hususa değinilmektedir.⁴⁸

Ferhârî imanın özünde artma ve eksilme olmadığını ancak kalbin tatmini ve nuru açısından bir artma ve eksilme olabileceğini söylemektedir.⁴⁹ Onun bu sözlerinin imanda ameller yönüyle bir artma veya eksilmeyi kabul etmeyen ancak nazar ve istidlâllerle yakîninde bir değişim olabileceğini kabul eden Hanefî/Mâtürîdî anlayışla paralel olduğu söylenebilir.

Ferhârî imanda istisnâ meselesinde de Hanefî/Mâtürîdî anlayışla aynı kanaati paylaşmaktadır. O, "Eğer Allah dilerse (inşallah), ben Mü'minin" diyen bir kişinin bunu şüphe ve tereddütten dolayı söylemesinin küfür olduğunu, ancak Allah'ın yüceliğini gözeterek edeben söylemesinde ise hiçbir sakınca olmadığını belirtmektedir. Ona göre bu ifadeyi ömrünün kalan kısmı için son nefes ve akıbet kaygısıyla söylerse, bu sözünden dolayı imanına bir zeval gelmez, o kişi yine Mü'mindir. Ancak en güzeli ve en doğru olanı kişinin imanını dile getirirken "Ben şüphesiz ve kesinlikle

⁴² Abdülazîz b. Ahmed el-Ferhârî, *en-Nibrâs*, thk. Okan Kadir Yılmaz (İstanbul: Dârü Yâsîn, 2012), 711-712.

⁴³ Ferhârî, *İmân-ı Kâmil*, 18.

⁴⁴ Üşî, "Kaşîdetü'l-emâlî", 145; Hızır Bey, "el-Kaşîdetü'n-nüniyye", 177.

⁴⁵ Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ekber", 74.

⁴⁶ Ebû Ca'fer et-Tahavî, 'Akâidetü't-Tahâviyye beyânü 'akâidetü Ehli's-Sünneti ve'l-Cemâ'a (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1416/1995), 21-22.

⁴⁷ Ebû Hanîfe, "el-Âlim ve'l-müte'allim", 18.

⁴⁸ Üşî, "Kaşîdetü'l-emâlî", 146; Hızır Bey, "el-Kaşîdetü'n-nüniyye", 176.

⁴⁹ Ferhârî, *İmân-ı Kâmil*, 14.

Mü'minin" demesidir.⁵⁰ Ferhârî'nin bu kanaati Hanefî/Mâtürîdî geleneğin kanaatiyle⁵¹ örtüşmektedir.

Büyük günahların hangi günahlar olduğu konusundaki ihtilafı getiren Ferhârî, bazı âlimlere göre büyük günahların tıpkı Kadir Gecesi ve ism-i a'zam gibi müphem olduğunu söylemektedir. Bunun hikmetinin, her insanın ceza korkusuyla tüm günahlardan "Belki de bu, ilahi hükümle büyük günahlardandır" düşüncesiyle kaçınmasını sağlamak olduğunu belirtmektedir. Diğer bazı âlimlere göre ise büyük günahlar kasten adam öldürmek, namuslu kadına iftira atmak, zina, kâfirlerle yapılan savaştan kaçmak, anne babaya isyan, sihir, Harem bölgesinde suç işlemek, içki içmek, tefrikaya düşmek, yetim malı yemektir.⁵² Ferhârî bu iki görüşten hangisini tercih ettiğini ise söylememektedir.

İnsanın fiillerinin oluşumu, fiillerin oluşmasında kulun ve Allah'ın rolünün ne olduğunun belirlenmesi konusu kader akîdesinin anlaşılmasında anahtar noktadır. İtikada dair eser yazan herkes gibi Ferhârî de insan fiilleri konusunu genişçe ele almaktadır. Ferhârî konuya öncelikle mezheplerin meseleye ilişkin görüşlerini özetlemekle başlamaktadır. O'na göre Cebriyye kulun iradesinin bulunmadığını, Allah'ın gücü karşısında mecbur olduğunu iddia etmiştir. Kaderiyye ise tam tersini savunarak insanın irade ve kudret sahibi olduğunu söylemiş ve yolunu kaybederek kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu söylemiştir. Üçüncü görüş bu iki görüşün ortasındadır. Orta yollu bu görüşe göre Allah kula irade, kudret, kast ve ihtiyar vermiştir. Kim hangi fiili yapmaya azmetse Allah ona o fiili verir. Herkes muhtardır, hür irade sahibidir.⁵³ Ferhârî'nin sahibini zikretmeden naklettiği görüş Ehl-i sünnet kelimcilerinin görüşü olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber o, yine iki zıt görüşün ortasını bulduğunu belirttiği sûfilerin ve hikmet ehlinin yolunu tercih etmektedir. Çok lezzetli bir yol olarak takdim ettiği bu yol için Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)'nin *Fuûşû'l-hikem* isimli esere Dâvûd-i Kayserî (ö. 751/1350) tarafından yazılan şerhi referans vermektedir. Bu durum Ferhârî'nin insan fiilleri meselesini İbnü'l-Arabî'nin önderliğini yaptığı vahdet-i vücûd telakkisi çerçevesinde değerlendirdiğini göstermektedir. İbnü'l-Arabî'nin kader anlayışının temelinde "a'yân-ı sâbite" kavramı vardır. A'yân-ı sâbite vahdet-i vücûd düşüncesinin varlık mertebelerinden ikincisi olup, mümkün varlıkların ilâhî ilimdeki hakikatlarıdır. Allah varlıkları ezeli ilminde mevcut olan a'yân-ı sâbitelerindeki istidatlarına göre yaratmaktadır.⁵⁴ İbnü'l-Arabî a'yân-ı sâbitelerin kaderle ilişkisini şöyle açıklamaktadır:

"Allah küfür, isyan ve cehalete maruz kalmış kullarına "Ameliniz nedeniyle sizin hakkınızda belirlediğim cezaı çekin' der. Onlar da 'Allah'ım! Küfrü, isyanı ve cehaleti ezelde sen bizim üzerimize takdir ettin. Senin takdirin ile bizden ortaya çıkan amellerden dolayı şimdi bizi sorgulaman ve gücümüzün üstünde olan şeyi bizden istemen hakkımızda zulüm olmaz mı?' diye karşılık verdiler. Allah ise 'Benim kaza ve takdirim ilmime bağlıdır. İlmim de bilinen istidadınıza bağlıdır. Zira siz ezelde bana 'Bizim istidat-ı mahsumumuz budur, biz senden bu istidadımıza göre hükmetmeni isteriz' dediniz. Ben de öyle hükmettim ve zatınızda gizli olan şey

⁵⁰ Ferhârî, *İmân-ı Kâmil*, 14.

⁵¹ Ebü'l-Kâsım el-Hâkim es-Semerikandî, "Sevâdü'l-A'zam", *Akâid Risaleleri*, çev. Ali Nar (İstanbul: Beyan Yayınları, 1998), 115; Nesefti, "Metnü'l-akâid", 136; Hızır Bey, "el-Şaşıdetü'n-nûniyye", 177.

⁵² Ferhârî, *İmân-ı Kâmil*, 15.

⁵³ Ferhârî, *İmân-ı Kâmil*, 20.

⁵⁴ Kadir Özköse, "İbnü'l-Arabî Düşüncesinde Mümkün Varlıkların İlahi İlimdeki Ezeli Hakikatleri: A'yân-ı Sâbite", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2011), 15, 16.

üzere size varlık verdim. Sizden ortaya çıkan küfür, isyan ve cehil, ancak sizin zatınızda bi'l-kuvve mevcut olan şeydir. Dolayısıyla ben size zulmetmedim. Siz kendi nefsinize zulmettiniz. Ben size sizin isteğinizin dışında bir şey vermedim.' diye cevap verir. Cezaya maruz kalan kullar 'Allah'ım! Bizim zâtımıza istidatı veren kimdir? İlahî ilminde onu kim var eyledi?' diye sorunca, Allah 'Ezeli ilimde var olan istidat yaratılmış değildir. Zira benim ilmim zâtî sıfatımdır. İlahî sıfatım ise zâtımla beraber kadîmdir. Ezel-i âzâlde icâd mesbuk değildir. Zira icattan önce bir şeyin icadı söz konusu değildir. Ben yalnız ezeli olan ilahî ilmimde bulunan şeye varlık bahşeder, onları gayb halinden varlık sahasına getirdim. Onlar da ezeldeki halleri ve istidatları üzere zuhur ettiler. Kendi durumları dışında zuhur etmeleri için asla cebir ve hüküm etmedim.'⁵⁵

Ferhârî'nin referans verdiği Dâvûd-i Kayserî de bu konuda şunları söylemektedir:

"Allah onlara, ancak kendi kabiliyetleriyle istediklerini verir. Dolayısıyla Allah, küfür ve isyanı kendiliğinden takdir etmemiştir. Aksine, onların aynlarının (özlerinin) bunu gerektirmesi ve kabiliyetlerinin diliyle kendilerini kâfir veya asi yapmalarını talep etmeleriyle olmuştur. Tıpkı eşeğin özünün kendi suretini, köpeğin özünün de kendi suretini talep etmesi gibi. Köpeğe 'doğuştan pis' hükmünün verilmesi de yine özünün bir gereğidir. ...Şayet dersin ki: 'Ayn'lar (özler) ve onların kabiliyetleri Allah'tan feyezân etmiştir (taşmıştır), dolayısıyla onları bu şekilde kılan O'dur.' Derim ki: 'Ayn'lar bir yapıcının yapmasıyla yaratılmış değildir. Bilakis onlar, ilahî isimlerin ilmî sûretleridir. Onların Allah'tan geri kalmaları zamansal değil, sadece zât itibariyledir. ...Tahkik ehli nezdinde hüküm veren aslında, zâtının gerektirdiği şeye göre hakkında hüküm verilen meselenin özünün kendisidir. Çünkü hüküm, varlıkların özleri olan ayn'ların kabiliyetine göredir. Her bir durum da kendi kabiliyetiyle özel bir hükmü gerektirir. Yani, hüküm veren, Hakk'ın kendisidir ki O'nun hükmü hakikatte ayn'ların ve onların hallerinin bir sonucudur. Zira hakkında hüküm verilen meselelerin özü, ayn'ların kendisidir. Kaza ve kaderde hüküm veren, ancak ayn'ların zâtının ve ahvalinin gerektirdiği şeye göre hükmeder.'⁵⁶

İbnü'l-Arabî kaynaklı bu görüşe uygun olarak Ferhârî, Ebû Cehil'in küfre meyli olduğunu, sonunun da küfür olduğunu söylemektedir. Ona göre Ebû Cehil'in zatının imana kabiliyeti olmayınca onun için varlık sahasına küfürden başkası zuhur etmedi. Bilal ise Allah'tan iman talep etti.⁵⁷ Celâl sahibi ve Kerîm olandan imanı buldu. Allah'ın feyzi herkese eşittir ancak istidatlar, kabiliyetler farklı farklıdır. Bahar yağmuru her yere eşit yağmasına rağmen çimende gül, çorak yerde diken biter.⁵⁸

Bu anlayışa göre a'yân-ı sâbiteler Allah'ın ezeli ilminde mahlûk olmaksızın, ezeli olarak var olduklarından ve kulların fiilleri de bu a'yân-ı sâbitelerdeki istidatlara göre şekillendiğinden Allah zorlayıcı olmamaktadır. Bununla beraber bu istidatların oluşmasında kullar da etkili olmamaktadır. O halde kulların fiillerinin belirleyicisi ne kullar ne de Allah olmaktadır. Ferhârî bu doğrultuda her ne kadar kul irade sahibi ise de aslında bu iradesinde bir anlamda mecbur olduğunu, varlığın aslında bir hiçlik olduğunu, her şeyin Hak/Allah olduğunu, hem âbidin hem de mabûdun Allah olduğunu, bu anlayışın insanın beyninin içindeki bir can gibi bir şey olduğunu söylemektedir. Ona göre her iş Allah'tan olsa da Allah zalim olamayacağından Allah'a karşı edebi muhafaza etmek, O'na karşı saygısızlık etmemek gerekir. Zira Hz. Âdem "Ey Rabbim! Biz nefsimize zulmettik" demiş, Allah da onun hatasını affetmiştir. Ama Şeytan "Allah'ım sen beni azdırdın"

⁵⁵ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fuṣṣûṣü'l-ḥikem Tercüme ve Şerhi*, çev. Ahmed Avni Konuk (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 1/822.

⁵⁶ Dâvûd-i Kayserî, *Şerḥu Fuṣṣûṣü'l-ḥikem* (Dimeşk: Şeriketü İntişârâtü İlmî ve Ferhengî, 1375), 816-817.

⁵⁷ Bu talep hür irade ile yapılan bir talep değil, Bilal'ın Allah'ın ezeli ilmindeki a'yân-ı sabitesindeki istidatı sebebiyle ortaya çıkan bir taleptir.

⁵⁸ Ferhârî, *İmân-ı Kâmil*, 21.

demış, kıyamete kadar lanetlenip, azledilmiştir.⁵⁹ Görüldüğü üzere müellif kulların fiillerindeki sorumluluğu Allah'ın zulmeden olamayacağı fikrinden neşet eden bir edep ve saygı duygusuna indirgemekte/dayandırmaktadır.

Bu açıklamanın kula bir irade hürriyeti vermezken Allah'ı da kula zulmeden olmaktan kurtarmaya çalıştığı açıktır. Bu açıklama teklif, irade, sorumluluk, ödül ve ceza mefhumlarını ve işlevlerini açıklamaktan uzak olduğu gibi akıllardaki soru işaretlerini gidermemekte, aksine artırmaktadır. Zaten bunun farkında olan İbnü'l-Arabî, kaderin bir sır olduğunu, bu sırı vakıf olmanın en zor işlerden biri olduğunu, ancak Allah'ın kâmil bir keşifle müşerref kıldığı az sayıda kişiye bu sırrın bilgisini verdiğini söylemektedir.⁶⁰

Ferhârî diğer manzum veya mensur akâid müelliflerinin değinmediği astroloji ve ilaçların etkileri konusuna da kısaca temas etmektedir. Ona göre yıldızların ve ilaçların bir etkisi vardır. Bu sabittir ve bunu inkâr etmek safstadır. Müşteri (Jüpiter), Zühre (Venüs), Güneş ve Ay'dan her birine Allah bir etki vermiştir. Aynı şekilde karabiber, karanfil ve nanenin de kendilerine has etkileri vardır. Bu etkiler her şeye gücü yeten Allah'ın kudretindendir. Bunu bilmeden bu etkileri Allah'tan değil de onlardan bilenler küfre girer.⁶¹

Müellifin nübüvvâta dair kısaca değindiği bazı görüşleri de şöyle özetlenebilir: Mü'minler Cehennem'de ebedi kalıcı değillerdir. Eninde sonunda Cennet'e gidecek esenlik içinde olacaklardır. Hem Müminlerin hem de kâfirlerin çocukları cennetliktir. Nimetler içinde ve rahmete gark olacaklardır. Cin ve şeytan, her ikisi de aynı cinstendir. Her ikisi de ateşten yaratılmıştır. Cinlerin hükmü de insanların hükümleri gibidir. Veli, peygamberden daha üstün olamaz. Bunu inkâr eden, küfür ehlidir ve alçaktır. Tövbe kapısı her zaman açıktır. Tövbesinde samimi olanın hatasını Allah affeder. Ecel birdir. Kılıçla öldürülenin eceli öne alınmış olmaz. Mest üzerine mesh câizdir. Günahkâr olsun müttakî olsun her Mü'minin arkasında namaz kılınabilir.⁶²

2.4. Mezhebî Tezâhürler

Ferhârî'nin eserinde itikâdî ihtilafları değerlendirirken Ehl-i sünnet'ten yana olduğunu ifade etmektedir. Beyitlerinde Ehl-i sünnet mezhebini ifade ederken “Sünnîlik” kavramını da kullanan müellifin okuyucusuna “Kalpten Ehl-i Sünnet inancını benimse, Bid'at ehlinin inancını ise terk et”⁶³ diyerek açıkça bu mezhebi ön plana çıkardığı görülmektedir. Sünnîliği/Ehl-i sünnet'i kitap ve sünnet yolu olarak takdim etmekte, Sünnî'nin gideceği yerin cennet bahçeleri olduğunu söylemektedir.⁶⁴

Ferhârî'nin iman tarifi ise onun Ehl-i sünnet içinden Hanefî/Mâtürîdî anlayışına daha yakın olduğunu göstermektedir. Zira Eş'arî ekolüne mensup âlimlerin iman tarifleri muhtelifdir. Bazıları

⁵⁹ Ferhârî, *İmân-ı Kâmil*, 22.

⁶⁰ İbnü'l-Arabî, *Fuṣṣûṣ'l-ḥikem* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1400), 1/132; Konuyla ilgili olarak ayrıca bk. Cafer Karadaş, *İbn Arabî'nin İtikâdî Görüşleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1997); Hilmi Karaağaç, “Kelam Konularına Tasavvufi Yaklaşım -Şihâbeddin Sühreverdî Örneği-” *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IV/8 (2015), s. 1-20.

⁶¹ Ferhârî, *İmân-ı Kâmil*, 23.

⁶² Ferhârî, *İmân-ı Kâmil*, 16-19.

⁶³ Ferhârî, *İmân-ı Kâmil*, 23.

⁶⁴ Ferhârî, *İmân-ı Kâmil*, 13.

imanı ya sadece tasdik olarak⁶⁵ bazıları tasdik ikrar ve amel olarak⁶⁶ tarif etmiş olup ikrarı imanı destekleyen bir unsur olarak kabul eden Eş'arî âlimler azdır.⁶⁷ Hanefî/Mâtürîdî geleneğe bağlı âlimlerden önemli bir kısmı imanda ikrarın dünyevi işlere yönelik aslî olmayan bir rükün olduğunu belirtmiştir.⁶⁸

Ferhârî, Ehl-i sünnet'in iki ekol arasında mümeyyiz bir mesele olan imanda istisna meselesinde de Hanefî/Mâtürîdî görüşü benimsemiştir. Ona göre kişi imanını dile getirirken istisna etmeden kendisinin hakiki Mü'min olduğunu söylemelidir.⁶⁹

Eş'arîlerle Mâtürîdîler arasındaki tartışmalı konulardan biri olan nübüvvette cinsiyet meselesinde Ferhârî'nin Hanefî/Mâtürîdî görüşü savunduğu görülmektedir Erkek olmanın peygamberlik için bir şart olduğunu belirten müellif, Eş'arîlerin peygamber olduklarını söylediği Kur'an'da ismi geçen kadınların peygamber değil velî kullar olduğunu söylemektedir.⁷⁰

Müellifin eserinde tercih ettiği görüşler onun Ehl-i sünnet'in Hanefî/Mâtürîdî ekolünü benimsediğini göstermektedir. Bununla beraber bu ekol âlimleri arasında fıkıhçı ve kelamcı şeklinde iki farklı eğilim söz konusudur. Fıkıhçı Hanefîler daha çok Buhara merkezli olup Ebû Hanîfe'nin liderliğini ön planda tutarlar ve kelâm metoduna mesafelidirler. Mütakellim Hanefîlerse çoğunlukla Semerkantlı olan ve referans olarak İmam Mâtürîdî (ö. 333/944)'yi görenlerdir.⁷¹ Bu mezhep içinde hangi kanatta yer aldığının tespiti için itikâdî konulardaki mümeyyiz hususları değerlendirmek gerekmektedir.

Ferhârî'nin eserinde mezhebi tezahür olması bakımından dikkat çeken hususlardan biri de onun tekvin sıfatını diğer sıfatlarla aynı cümlede ve açıkça müstakil bir sıfat olarak zikretmemesi, yerine "fiil" sıfatı kavramını kullanmasıdır. Bu sıfat tasnifi Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-ekber*'deki tasnifiyle aynıdır. Eş'arîlerle Mâtürîdîlerin arasında önemli bir tartışma konusu olan ve hakkında müstakil risaleler yazılan tekvin sıfatı meselesinin meşhur bir mesele olmasına ve müellifin son dönem âlimlerinden olmasına rağmen eserinde bu sıfatı zikretmemesi bilinçli bir tercih olarak değerlendirilebilir.

Müellifin kelâmın en önemli tartışma konulardan Allah'ın sıfatlarının zatının aynı mı gayrı mı olduğu meselesine, husun-kubuh meselesine, salah-aslah meselesine, haberi sıfatlar meselesine ve te'vil konularına girmediği, bilakis bu tartışmalardan uzak kalmayı tercih ettiği görülmektedir.

⁶⁵ Ebû Bekr Muhammed İbn Fûrek, *Müceredü makâlâtı's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Cimâriyeh (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1987), 153; Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 3/616.

⁶⁶ Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Kavâ'idü'l-akâid*, thk. Mûsâ Muhammed Ali (Lübnan: Âlimü'l-Kütüb, 1985), 265-266.

⁶⁷ Mehmet Gündoğdu, *Ebû İshâk el-İsferâyînî ve Akaid Risalesi* (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990), 63.

⁶⁸ Ebû Hanîfe, "el-Âlim ve'l-müte'allim", 18; Tahâvî, *'Akîdetü't-Ṭahâviyye beyânü 'akîdeti ehli's-sünneti ve'l-cemâ'a*, 21-22; Ekmeleddin el-Bâbertî, *Şerhu 'Akîdeti't-Ṭahâvî*, thk. Abdusselam b. Abdilhâdî Şennâr (Beyrut: Dârü'l-Beyrûtî, 2009), 98.

⁶⁹ Ferhârî, *İmân-ı Kâmil*, 14.

⁷⁰ Ferhârî, *İmân-ı Kâmil*, 9.

⁷¹ Abdullah Demir, "Farklı Ebû Hanife Tasavvurları: Fakih ve Mütakellim Hanefiler Örneği", IV. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu -Hanefilik-Mâtürîdîlik, ed. Cengiz Çuhadar vd. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2017), 1/654-655.

Ayrıca kelâmî bir mesele olan kulların fiilleri meselesini kelimcilerin yöntemiyle açıklamayı tercih etmediği görülmektedir. Diğer taraftan risalesinde bilgi ve varlık bahislerine girmemesi de onun bu eseri bağlamında kelâm metoduna mesafeli durduğunu göstermektedir. Müellifin akâid ağırlıklı bir yaklaşım benimsenmiş olması, eserin yöntem tercihinin belirleyen temel etkenlerden biri olarak değerlendirilebilir. Zira metinde kelâmî tartışmalardan ziyade akâid konularına ağırlık verilmiş olması, yazarın bu yöntemi bilinçli olarak tercih etmiş olabileceğini göstermektedir.

Ferhârî'nin fıkıhçı Hanefilere daha yakın olduğunu düşündüren diğer bir husus da risalesinde Ebû Hanîfe'ye açıkça atıf yaparken⁷² İmam Mâtürîdî'nin adını hiç anmamasıdır. Diğer bir kelâmî eseri olan *Merâmu'l-kelâm fi ilmi'l-kelâm*'da da⁷³ Ebû Hanîfe taraftarı olduğunu net ifadelerle izhar etmektedir.

2.5. Felsefe'ye Karşı Tutum

Ferhârî'nin yaşadığı dönemde felsefenin dini anlatmak için uygun bir araç olduğunun kelimciler içinde genel bir kabul haline geldiği bir dönemdir. Buna rağmen Ferhârî'nin felsefeye karşı mesafeli olduğu söylenebilir. O, risalesinde felsefecinin insanı şüphe ve tereddüde düşürdüğünü söylemektedir. Bu kanaatini miraç konusunda izhar etmektedir. Ona göre felsefeci miraç olayında gök katmanlarının yarılmasını ve Hz. Peygamber'in yükselmesini imkânsız olarak görür. Çünkü felsefecinin gözünde gerçeği görececek nur yoktur. Hâlbuki bu türden olaylar Allah'ın kudretinden uzak değildir.⁷⁴

Ferhârî'nin bu felsefe eleştirisinin temelinde akîdevî bir meselenin tabiat ve fizik kanunlarıyla açıklanmaya çalışılması yattığı anlaşılmaktadır. Felsefecilerin yaptığı şeyin aynısını Allah'ın dünyada görülüp görülmeyeceği meselesinde Mu'tezile de yapmıştır. Fizik kurallarını öne süren Mu'tezile Allah'ın bu dünyada görülemeyeceğini, bir insanın bir şeyi görebilmesi için karşılıklı durmak, görülecek şeyin madde veya cinsinden olması gerektiği, gözün sağlıklı olması, ışığın göze ulaşması gibi şartların sağlanması gerektiğini söylemiştir. Allah hakkında bu şartların mümkün olmaması sebebiyle de hem dünyada hem de ahirette ru'yeti kabul etmemiştir.⁷⁵ Buna göre müellifin felsefecilere yaptığı bu eleştirinin Mu'tezile için de geçerli olduğu söylenebilir.

Sonuç

Ferhârî 19. yüzyılda Hint alt kıtasında yaşamış, vahdet-i vücûd anlayışını benimsemiş sûfî kişilikli bir din âlimidir. Tasavvufî kişiliğe sahip olmasına rağmen itikada dair eserler de telif etmiştir. Onun *Şerhu'l-Akâid* şerhi olan eseri *en-Nibrâs*, ilim çevrelerinde bilinmekle beraber *Îmân-ı Kâmil* isimli manzum akâid risalesi pek bilinmemektedir. Manzum akâid risalelerinin sayısının az olması bu eserin önemini artırmaktadır. *Îmân-ı Kâmil* Farsça bir eser olup Urduca ifadeleri de içermektedir. Risalede itikâdî konular tasavvufî bir bakış açısıyla ele alınmaktadır.

⁷² Ferhârî, *Îmân-ı Kâmil*, 16.

⁷³ Abdülaziz b. Ahmed el-Ferhârî, *Merâmu'l-kelâm fi 'ilmi'l-kelâm*, thk. Muhammed Selmân Hasan (Karaçi: Mektebetü Zemzem, 2020), 215-217.

⁷⁴ Ferhârî, *Îmân-ı Kâmil*, 8-9.

⁷⁵ Kâdî Abdülcebbâr Allah'ın görülmesi için cisim türünden olması gerektiğini belirtmekte ve uzun açıklamalar yaparak dünyada ve ahirette ru'yeti nefyetmektedir. Bk. Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-uşûli'l-hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1/374-446.

Müellifin araştırmamıza konu edindiğimiz manzum risalesinde hem serdettiği görüşler hem de bizzat kendi ifadeleri Ehl-i sünnet mezhebini benimsediğini göstermektedir. Yaptığı imanın tarifi, imanda istisna konusundaki görüşü, nübüvvette cinsiyet meselesine bakışı onun Ehl-i sünnet'in Hanefî/Mâtürîdî ekolünden olduğunu göstermektedir. Bununla beraber müellif kalam eserinden ziyade bir akâid metni yazdığından te'vil, haberi sıfatlar, Allah'ın sıfatlarının zatının aynı mı gayrı mı olduğu meselesi ve husun-kubuh gibi kelâmın ana konularına girmemektedir. Kendi dönemine yakın yıllarda yaşayan ve daha önce referanslarda bulunduğumuz manzum-mensûr akâid risalesi müelliflerinin çoğu ise eserlerinde yukarıda mezkûr kalam konularına da girmişlerdir. Ferhârî'nin bu tavrı, bu risalesi bağlamında kelâm metodundan uzak durduğunu göstermektedir. Kelâm metodundan uzak kalarak bir akâid metni telif etmesi, bunu yaparken sarf ettiği ifadeler bu risalesi bağlamında fıkıhçı Hanefilere daha yakın durduğunu göstermektedir. Diğer taraftan müellifin Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-'Akâid*'ine yazdığı şerh olan *Nibrâs*'ında felsefî kelâmın derin konularına da girdiği bilinmektedir.⁷⁶ Bu durumda onun ilmî perspektifi ile ilgili olarak iki yorum yapılabilir. Birincisi, onun bilinçli bir tercih yaparak, telif ettiği eserlerin karakterine uygun hareket ettiğidir. Yani akâid metni yazarken genel kabul olduğu üzere naslarda ifadesini bulan konularla yetindiği; felsefî kelâm metni yazarken de felsefî kelâmın konularını da metnine dâhil ettiği yorumu yapılabilir. İkinci yorum ise onun fikrî bir tekâmül geçirmiş olabileceğidir. Ancak böyle bir yorumun doğruluğu başta *Nibrâs* olmak üzere müellifin diğer eserleri üzerinde yapılacak kapsamlı çalışmalarla netleşecektir.

Ferhârî'nin, inanç konularını ele alırken risalesine tasavvufî bakış açısını da yansıtmıştır. Allah ve sıfatları konusunu ele alırken Allah'ın mahiyetinin bilinemeyeceğini, ilmin Allah'ı bilmede âciz olduğunu da sözlerine ekleyen müellif, menzile ermek için manevî bir rehberle uymak gerektiğini belirtmektedir. Ehl-i beyt sevgisini iyice genişleten Ferhârî'nin Hz. Peygamber'in soyundan gelen tüm seyyid ve şeriflerin saygıdeğer olduğunu, onlar karşısında diğer Müslümanların kendilerini küçük görmesi gerektiğini söylemektedir. Tasavvufî oluşumlarda seyyid ve şerifliğin bir üstünlük vesilesi olduğu ve tasavvuf silsilelerinin seyyid ve şerifler yoluyla ya Hz. Ebû Bekir'e ya da Hz. Ali'ye dayandırıldığı düşünüldüğünde Ferhârî'nin bu kanaatinin tasavvufî bir tezahür niteliği taşıdığı düşünülebilir. Yine müellif, kelâmın en önemli konusu olan kulların fiillerinin oluşumunda Allah'ın ve kulun rolünün ne olduğu konusunu anlatırken de vahdet-i vücûdcuların izah tarzıyla açıklaması onun itikâdî konulardaki sûfî bakış açısının diğer delilidir.

⁷⁶ Eser felsefî kalam eseri özelliği taşımaktadır. Birkaç örnek için bk. Ferhârî, *en-Nibrâs*, 144, 174, 245, 320, 384.

Kaynakça

- Akçay, Mustafa. “Hz. Peygamber’in Anne ve Babasının (Ebeveyn-i Resûl) Dinî Konumuna Dair Ebû Hanîfe’ye Atfedilen Görüş Etrafındaki Tartışmalar”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2009), 1-27.
- Akın, Murat. “Mâtürîdî Ekolünde Akâid Metni Yazma Geleneği ve Önemli Bazı Akâid Metinleri”. *Hikmet Yurdu* 11/22 (Şubat 2018).
- Alamaireh, Samer. *Hasan Kâfî Akhisarî el-Bosnevî’nin “Ravzâtu’l- Cennât fî Usûli’l- İtikâdât” Adlı Eseri (Tahkik ve Tahlil)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Ali el-Kârî. *Edilletü mu’tekadi Ebî Hanîfe el-a’zam fî ebeveyi’r-resûl*. thk. Meşhûr b. Hasan b. Selmân. Medinetü’l-Münevvere: Mektebetü’l-Gurebâi’l-Eseriyye, 1993.
- Ali el-Kârî. *Şerhu fıkhi’l-ekber*. İstanbul: Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi Müdürlüğü, Nuruosmaniyye, 2185.
- Ali el-Kârî. *Şerhu’l-Fıkhi’l-ekber*. thk. Mervân Muhammed eş-Şa’âr. Şam: Darü’n-Nefâis, 2009.
- Ali el-Kârî. *Şerhu’s-Sifâ*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1285.
- Ali el-Kârî. *Şerhu’s-Sifâ bi ta’rîfi hukûki’l-Muştafâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 00399.
- Ardoğan, Recep. “Ehl-i Sünnet Kelamında (Eş’ariyye ve Mâtürîdiyye) Tekfirde Sınırlar -İman-Küfr Sınırını Belirlemede Başlıca İlkeler-”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 25 (2015), 315-342.
- Aykaç, Mustafa. “Bir Tahrife Dair Tespitler: Ali el-Kârî’nin (ö. 1014/1605) Şerhu’l-Fıkhi’l-ekber’indeki Ebeveyn-i Resûl Bahsi Özelinde Bir Çalışma”. *Kader* 23/1 (Haziran 2025), 23-48. <https://doi.org/doi.org/10.18317/kaderdergi.1614054>
- Aykaç, Mustafa. “Bir Tahrifin Anatomisi: Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) Sifâ Serhi’nde Ebeveyn-i Resûl Hakkındaki Görüşünden Vazgeçti mi?” *Hitit İlahiyat Dergisi* 24/1 (2025), 381-397. <https://doi.org/doi.org/10.14395/hid.1632230>
- Aykaç, Mustafa. “Osmanlı Kelâmında Mâtürîdîlik Vurgusu: Şerhu’l-‘Ağâid Haşiyelerindeki Tekvin Tartışmaları Bağlamında Bir İnceleme”. *Kader* 18/1 (Haziran 2020), 1-30. <https://doi.org/doi.org/10.18317/kaderdergi.702403>
- Bâbertî, Ekmeleddin. *Şerhu ‘Ağâidetü’t-Taḥâvî*. thk. Abdusselam b. Abdulhâdî Şennâr. Beyrut: Dârü’l-Beyrûtî, 2009.
- Cürcânî, Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Şerhu’l-Mevâkıf*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Dâvûd-i Kayserî. *Şerhu fuşûşi’l-hikem*. Dimeşk: Şeriketü İntişârâtü İlmî ve Ferhengî, 1375.
- Demir, Abdullah. “Farklı Ebû Hanîfe Tasavvurları: Fakih ve Mütekellim Hanefiler Örneği”. IV. *Uluslararası Şeyh Şa’ban-ı Velî Sempozyumu*. ed. Cengiz Çuhadar vd. 1/643-658. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Ebû Hanîfe, Nu’mân b. Sâbit. “el-‘Âlim ve’l-müte’allim”. *Ebû Hanîfe’nin Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2016.

- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. "el-Fıkhü'l-ekber". *Ebû Hanîfe'nin Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2016.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. "Vaşîyyetü Ebî Hanîfe". *Ebû Hanîfe'nin Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2016.
- Ferhârî, Abdülazîz b. Ahmed. *en-Nibrâs*. thk. Okan Kadir Yılmaz. İstanbul: Dârü Yâsîn, 2012.
- Ferhârî, Abdülazîz b. Ahmed. *İmân-ı Kâmil*. Mültan: Mektebetü İmdâdiyye, ts.
- Ferhârî, Abdülazîz b. Ahmed. *Merâmu'l-kelâm fi 'ilmi'l-kelâm*. thk. Muhammed Selmân Hasan. Karaçi: Mektebetü Zemzem, 2020.
- Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed. *Kavâ'idü'l-aķâid*. thk. Mûsâ Muhammed Ali. Lübnan: Âlimü'l-Kütüb, 1985.
- Gündoğdu, Mehmet. *Ebû İshâk el-İsferâyînî ve Akâid Risalesi*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990.
- Hızır Bey. "el-Ķaşîdetü'n-nûniyye". *Aķâid Risaleleri*. çev. Ali Nar. İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed. *Mücerredü maķâlâtî's-şeyĶ Ebi'l-Ķasan el-Eş'arî*. thk. Daniel Cîmâriyeh. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1987.
- İbnü'l-Arabî. *Fuṣṣû'l-ĥikem*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1400.
- İbnü'l-Arabî. *Fuṣṣû'l-ĥikem Tercüme ve Şerhi*. çev. Ahmed Avni Konuk. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- İbrahim Hakkı Erzurûmî. "Akâid-i Din-i İslâm". *Aķâid Risaleleri*. çev. Ali Nar. İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.
- Kâdî Abdülcebbâr. *Şerhu'l-uṣûli'l-ĥamse*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Karaağaç, Hilmi. "Osmanlı'dan Bugüne Manzûm Akâid Risaleleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/28 (2016), 99-118.
- Karaağaç, Hilmi. "Kelâm Konularına Tasavvufî Yaklaşım -Şihâbeddin Sühreverdî Örneği-" *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IV/8 (2015), s. 1-20.
- Karadaş, Cafer. İbn 'Arabî'nin İtikadi Görüşleri. İstanbul: Beyan Yayınları, 1997.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Akâid". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 2/212-216. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Lemsi, Mustafa - Aykaç, Mustafa. "Şerhu'l-Aķâ'id Şârihi Ferhârî'ye Göre Kelâm Sıfatı". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 25/1 (2025), 234-251. <https://doi.org/10.33420/marife.1646975>
- Nesefî, Ebü'l-Hafs Necmeddin Ömer. "Metnü'l-aķâid". *Aķâid Risaleleri*. çev. Ali Nar. İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.
- Nesefî, Ebü'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed. *Tebşîratu'l-edille fi uṣûli'd-dîn*. thk. Muhammed el-Enver Hâmid İsâ. Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, el-Cezîretü li'n-Neşr ve't-Tevz'i', 2011.

Nizami, Khaliq Ahmad. “Çiştîyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 8/243-246. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Özfırat, Bayram. “Tokatlı İshâk Efendi ve Naẓmu’l-Le’âlî Adlı Mesnevisi”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 15 (2015), 315-376.

Özköse, Kadir. “İbnü’l-Arabî Düşüncesinde Mümkün Varlıkların İlahi İlimdeki Ezeli Hakikatleri: A’yân-ı Sâbite”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2011), 15-36.

Öztürk, Yunus. “Özgün Bir Sünnî Literatür: Türkçe Maktel-i Hüseyinler”. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2021), 149-185. <https://doi.org/10.33460/beuifd.901275>

Pezdevî, Ebu’l-Yûsr Muhammed. *Uşûlû’d-dîn*. thk. Hans Peter Linss. 1 Cilt. Kâhire: Mektebetü’l-Ezheriyyetü li’t- Turâs, 2003.

Ramazan b. Muhammed. *Şerhu Ramazan Efendî ‘alâ Şerhi’l-‘akâid*. Çenberlitaş (İstanbul): Şirket-i Sâhide-i Osmâniyye, 2. Basım, 1320.

Sâbûnî, Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr. *Kitâbü’l-Bidâye mine’l-kifâye fî’l-hidâye fî uşûlû’d-dîn*. thk. Fethullah Huleyf. İskenderiyye: Dârü’l-Marife, 1969.

Sâlimî, Ebû şekûr. *et-Temhîd fî beyânî’t-tevhîd*. thk. Ömür Türkmen. Ankara-Beyrut: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.

Semerkandî, Ebü’l-Kâsım el-Hâkim. “Sevâdü’l-A’zam”. *Akâid Risaleleri*. çev. Ali Nar. İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.

Şefkatullah, Muhammed. *es-Selsebîl fî tefsîri’t-tenzîl*. Lahore: University Of The Punjab, Doktora Tezi, 1970.

Tahâvî, Ebû Ca’fer. *‘Akîdetü’t-Ṭahâviyye beyânü ‘akîdeti ehli’s-sünneti ve’l-cemâ’a*. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1416.

Teftâzânî, Mes’ud b. Ömer b. Abdullah Sa’deddin. *Şerhu’l-Makāşid fî ‘ilmi’l-keîlâm*. 2 Cilt. Beyrut: Darü’l-Mearifi’n-Nu’maniyye, 1401.

Ûşî, Sirâceddin Ali b. Osman. “Ḳaşîdetü’l-emâlî”. çev. Ali Nar. *Akâid Risaleleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.

İnternet Archieve, “Files for Maram_ul_kalam” Erişim 01 Kasım 2025. https://archive.org/download/Maram_ul_kalam

Vikipedi Özgür Ansiklopedi “Multan”. Erişim 19 Ağustos 2025. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Multan>

EK 1: Pakistan'daki Ferhârî araştırmaları destek grubunun amblemi.

